

Kulturhistorisk bebyggelse- och landskapsanalys

Samset

- inför planerad bostadsbyggnation

Sofia församling i Jönköpings kommun och län

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM
Kulturhistorisk rapport [2003:16]

Margareta Olsson

Kulturhistorisk bebyggelse- och landskapsanalys

Samset

- inför planerad bostadsbyggnation

Sofia församling i Jönköpings kommun och län

Rapport, foto och skisser: Margareta Olsson
Grafisk design: Anders Gutehall
Tryckning och distribution: Lars-Göran Gustafsson

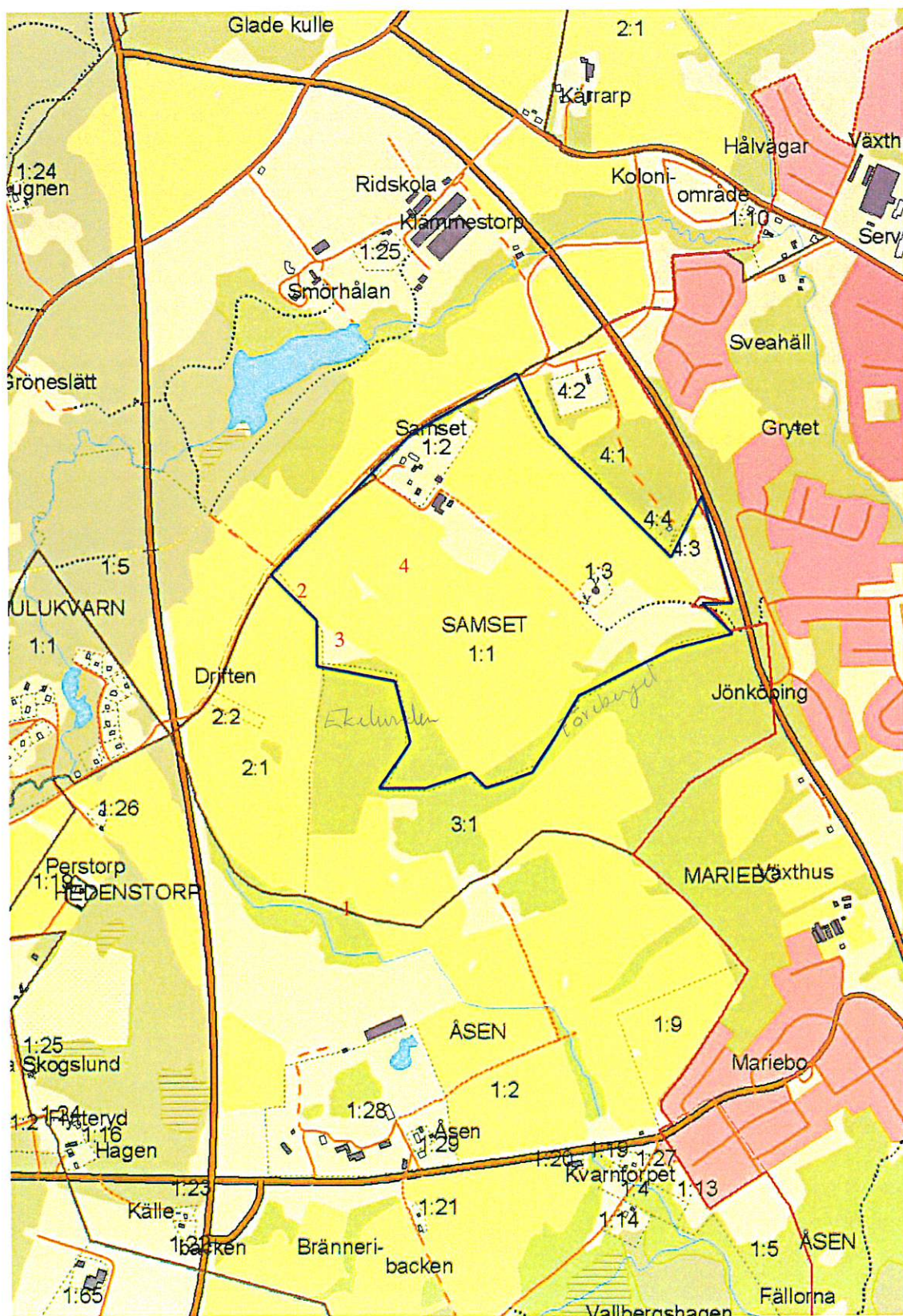
Jönköpings läns museum. Box 2133. 550 02 Jönköping Tel: 036-30 18 00. E-post: info@jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd: Ur allmänt kartmaterial från
Lantmäteriet. Medgivande 94.0133

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2003

Innehåll

Inledning	5
Syfte, målsättning och omfattning	5
Geograafi och topografi	5
Bebyggelsens och laandskapets historiska utveckling	6
Området i förhistorisk tid	6
Stadens skattejord	6
Runna hagmarker	6
Samsingens torp	8
Samsingshermat	9
Samset gård	9
Madame Lothigius ombyggnad av Samset 1839	14
Utvecklingen till rationellt jordbruk	17
Stagnation och förfall	19
Samset räddas åt framtiden	20
Samsets gård idag	21
Gården	21
De enskilda byggnaderna	22
Kulturhistorisk bedömning	24
Tekniska och administrativa uppgifter	27
Referenser	27

Figur 1. Utdrag ur ekonomiska kartan, blad 7D1j och 7E1a, skala 1:10.000. Utredningsområdet har markerats med blå linje. Sifferbeteckningarna i rött avser agrarhistoriska element enligt förteckningen på sidan 24.

Inledning

Jönköpings kommun har i översiktsplanen, antagen i mars 2003, utpekat ett större område av gårdarna Åsen och Samsets forna odlingsmark för framtida bostadsbyggande. Båda gårdarna är upptagna i kommunens kulturmiljöprogram. I samband med programsamrådet i april 2002 påpekade läns museet att en fördjupad kulturhistorisk utredning för området, krävs inför ställningstaganden i planprocessen.

För Samsets gård har därefter en arkeologisk utredning, etapp 1, utförts av läns museet. Denna klarlägger landskapets agrara historia samt redogör för såväl fornlämningsförekomst som landskapets agrarhistoriska spår samt hur dessa bör beaktas vid kommande planering och byggande. Då den arkeologiska utredningen inte behandlar områdets bebyggelsehistoria avser läns museet i föreliggande rapport ge en kompletterande bild i detta avseende. Utrymme för en vidare studie av områdets historiska markanvändning har även getts i denna rapport.

Utredningen har utförts av undertecknade antikvarie vid Jönköpings läns museum och bekostats av markägaren, HSB Göta.

Syfte, målsättning och omfattning

Föreliggande utredningen syftar till att skapa underlag för bedömning av hur hänsynstaganden till områdets kulturhistoriska värden lämpligen bör ske, i enlighet med PBL 3:1 och 3:12. Därmed krävs ett klargörande av den historiska utvecklingen av Samsets gård, med avsikt att mer precist kunna bedöma dess betydelse i ett bebyggelse- och agrarhistoriskt sammanhang. Utredningen omfattar kulturlandskapet som helhet, d v s såväl gårdens bebyggelse som dess tillhörande jordbruksmarker, med anledning av att de tillhör samma historiska och miljömässiga kontext.

Studien omfattar Samsets gård (d v s fastigheterna Samset 1:1, 1:2, 1:3) samt ett närområde med historisk och geografisk anknytning. Arbetet har omfattat genomgång av relevant arkivmaterial och litteratur, besiktning av kulturmiljön i fält samt analys av materialet.

Geografi och topografi

Samsets gård ligger direkt väster om Klockarpsvägen, vilken idag utgör Jönköpings västra stadsgräns. Egendomen som är bildad genom en från stadsjordarna friköpt fastighet, tillhör Sofia församling (i äldre tider benämnd Jönköpings västra församling och dessförinnan Jönköpings slottsförsamling). Ägornas gränsar i nordväst till landssocknen Järstorp och Klämmestorps gård. Några hundra meter söder om fastigheten ligger Åsens gård i Sandseryds socken.

Gårdstomten ligger på en terrasserad höjd strax sydost om Dunkehallaåns ravin. Vägen till Hulukvarn och Åsen löper utmed såväl gårdens som de forna stadsägornas västra gräns. Landskapet är mjukt kuperat och genomskärs av en mindre dalsänka med en bäck, strax nordost om gårdstomten. Marken sluttar i nordost mot en där liggande djupare dalsänka. I söder domineras landskapet av en trädbevuxen kulle, troligen synonym med den i källorna omnämnda Ekelunden. Parallellt med Klockarpsvägen löper en höjdrygg bevuxen med blandskog, i äldre tider kallad Föreberget.

Gårdens f d ägor utgörs idag huvudsakligen av storskalig jordbruksmark, med inslag av betesmark i nordost och några impediment där berget går i dagen. Odlingsmarken omges av ovannämnda skogspartier samt trädridåer längs ägo gränserna i norr respektive söder. Längs dessa trädridåer förekommer även diken och odlingsrösen.

Bebyggelsens och landskapets historiska utveckling

Området under förhistorisk tid

Fornlämningar som kan berätta om markanvändningen i förhistorisk tid, finns strax söder om utredningsområdet på den trädbevuxna kullens högsta punkt (RAÄ 4, Ljungarums socken). Här finns tre stensättningar, vilka sannolikt utgör gravar från äldre järnåldern. Ett flertal fornlämningsmiljöer med gravar, gravfält och en domarring från samma tid har påträffats i närområdet sydväst om Samset, närmare bestämt i Hedenstorphområdet samt inom Åsens gård. Boplatslämningar från järnåldern (folkvandringstid 400-550 e kr), har undersökts och borttagits både inom Hedenstorphområdet och vid Klämmestorps gård, ca 800 m norrut. Hedenstorp utgör även den nordligaste gränsen till en sammanhängande region med lågtekniskt järnframställning som sträcker sig ända ned till Taberg, ca 12 km söderut.

Stadens skattejord

Under medeltiden och fram till på 1600-talet var merparten av städernas invånare beroende av betes- och odlingsmark, både för sin egen hushållning och som komplement till sin försörjning inom handel och hantverk. Gemensamt för städer grundade under denna period är därför att markområden finns avsatta kring staden för borgarnas gemensamma nyttjande. För Jönköpings del ger konung Magnus Ladulås – i privilegiebrev från 1288 – stadens borgare rätt att mot ersättning nyttja några omkringliggande byars betesmarker. För att både underlätta för städernas utveckling och undvika en ojämn fördelning av stadsjordarna mellan borgarna, donerade kronan i vissa fall mark till städerna. Detta skedde i samband med Jönköpings nygrundande i början av 1600-talet, och omfattade Jära by öster om staden. Av privilegiebrev för staden från 1620 framgår att inom stadsjordarna finns dels donationsjordar, vilka ägs av staden och arrenderas ut till dess invånare, dels mark ägd av enskilda stadsinvånare, för vilken skatt erlades till staden.

Det aktuella området tillhörde stadsjordarna. I en utredning av ägostrukturen inom stadens jordar, från 1895, konstateras att större delen av de västra stadsägorna utgjorde antingen mark som efter köp kommit i staden ägo eller som av hävd ägdes av enskilda stadsinvånare. Såväl Bäckalyckemarken som Bymarken inköptes av staden, under perioden 1300 – 1600. Handlingar som anger när dessa västliga marker uppgått i stadens jurisdiktion saknas. Sannolikt är dock att detta skett under medeltiden genom uppköp av enskilda borgare och sedermera i början av 1600-talet tolkats som hörandes till stadens skattejord. Detta bekräftas av förteckning över stadens ägor från 1674.

Runna hagmarker

Den äldsta bevarade geometriska kartan över området är ”karta över Jönköpings stads ägor” upprättad av Peder Duker 1674 (figur 2). Av denna framgår att området vid denna tidpunkt bestod av hag- och ängsmarker. Kartbeskrivningen anger att dessa marker tillhörde personer från stadens mest välbeställda och inflytelserika skikt, såsom borgmästare Alexander Hayock och rådmän Håkan Månsson. Hagen, där gården Samset senare skulle uppföras, ägdes av den framlidne borgmästaren Peder Gudmundssons änka Karin Törnskiöld. Denna stora hage samnyttjades av ytterligare två borgare i staden samt innehöll en avdelad hästhage.

Såväl Törnskiölds som Hayocks hagar anges i kartbeskrivningen tillhöra ”Runnahagen”. Denna benämning återkommer i såväl kartmaterial som skrivna dokument fram till och med 1800-talets början. På en karta över stadens ägor från 1701 framgår Runnaängens utsträckning (figur 3). I nordväst gränsar ängen mot gården Klämmestorp, vilken utgör ett medeltida klosterhemman som sedermera under 1600-talet, efter förläning, blev säteri. Söder om ängen låg Åsens gård, ägd av fogden Peder Andersen på 1590-talet, förlänad till hovrättsassessorn Petter Dober 1647, blev frälssäteri åt Olof Gammal på 1670-talet men drogs in till kronan redan på 1680-talet, varefter gården blev kavallerirusthåll. I norr och öster begränsas ängen av Dunkehallaån respektive en höjdrygg.

Figur 2 Utsnitt ur karta över Jönköpings stadens ägor, västra delen. Upprättad 1674 av Peder Dunker. Det nuvarande läget för Samsets gård markeras med X. Ängen med litreringen nr 34 tillhörde Peder Gudmundssons änka Karin Törnskiöld. Kopia av renovation av karta från Krigsarkivet. Kopierad i Jönköpings läns museums arkiv.

Området beskrivs på 1701 års karta: "Visar ängshagarne Runnan, med några torp däruti". Torpen finns utmärkta och namngivna på kartan; två torp, båda benämnda Runna, det ena beläget i hagmarkens norra ände och det andra i den södra; torpet "Änden" beläget i den sydvästra hagen (figur 3).

Som redovisas i den arkeologiska utredningen av området omnämns en gård vid namn Runna i Järstorps socken 1413: "en gardh kallar rudna j järstorp sokn". Samma år byter borgaren Nisse Håkansson i Jönköping till sig en gård i Runna. 1532 donerar kyrkoherden Jöns Håkansson i Jönköping "norra bolith j rödhna" d v s norra bolet (bet. ängen) i Runna, till Jönköping bykyrka; till bolet uppges tre hagar vara lagda. Hagarnas belägenhet anges i förhållande till "Föreberget" ("Före-" betyder fura). Att den sistnämnda källan avser Runnahagen i ovannämnda kartmaterial är givet eftersom den skogsbevuxna höjdrygg som löper öster om ängen i nordsydlig riktning så sent som 1850 benämns Föreberget. De båda Runnatorpens ålder är okända och kan en gång ha lytt under gården. Möjligheten att något av torpen skulle motsvara Runna gård kan givetvis inte uteslutas, vilket skulle innebära att den sedermera under 1600-talet blivit degraderad till torp. Det nordligast belägna torpet låg inom Karin Törnskiölds äng och för detta erhöll hon sannolikt ränta av torparen.

Kartan från år 1701 ger vidare en god bild av ängsmarkens beskaffenhet vid denna tid. De högt belägna partierna utgörs av hårdvall, d v s äng på torr mark ofta med gräs av hög kvalitet. I dalgångar och låglänta partier finns fuktigare marker med sidlands vall, där gräset blev frodigare men därmed mindre proteinrikt samt med mer mossor inblandad.

Figur 3. Utsnitt ur 1701 års karta över Jönköpings stads västra ägor. Respektive läge för de tre torpen i "Runnahagen" är utmärkta. Karta i Lantmäteriet i Jönköping.

Samsingens torp

Efter fru Karin Törnskiölds död 1687 övertog dottern generalmajorskan Britta Strömberg ängen vid Runna. Av en ägoförteckning över Jönköpings stadsägor från 1725 framgår att ängen som nu Strömbergskan sålt vidare, bestod av följande:

"I.A. är ett torp Runna kallat, som tillforna varit generalinnan välburna fru Britta Strömberg tillhörig, nu innehavas som skatte och possideras av madam Maria Lidbeck

B. är åker av mulljord

C. är torparens äng av god sidland vall

D. är själva Runnaängen, bevuxen med ek, bok, al och hassel lider denna äng nog föda af det giver flodiga löv nedfallande om hösten, att det med svårt besvär och arbete alla hösttider måste borttagas, bliva sådant impediment avdraget

E. uppgjord vall med svita mest beblandad

F. är medelgod sidlands vall, något mossväxt och torvig

G en beteshage till 2ne kalv om sommaren, utav ovannämnda äng som torparen innehar och brukar

Av ovannämnda palmetal innehas en del av sal factoriesmeden Samsingens arvingar som dessa bör skatta för, nämligen 8 tunnland hårdvall"

Ägolängden ger en god bild av hur berörda marker tedde sig vid denna tid, även om korresponderande karta saknas. I dess norra del låg fortfarande Runna torp, för vilket Maria Lidbeck nu erhöll ränta. I anslutning till torpet låg torparens äng av sidlandsvall och en åker. Övriga delar utgjordes av den lövträdsbevuxna Runnaängen samt två mindre slätterängar och en kalvhage.

De sista raderna i ägolängden ovan ger den intressanta upplysningen att ett skift av ängen om 8 tunnland nu ägdes av den bortgångne smeden Samsings arvingar. En genomgång av dombokens köpebrev från tiden, ger vid hand att pistolsmeden Måns Christoffersson Samsing år 1704 köper ett skift i Britta Strömbergs skattefrälseäng, "....Runna- eller Grimängen kallad". Ängsskiftet hade enligt samma protokoll en storlek av 237 x 171 meter, d v s 8 tunnland. På en karta över Järstorps socken från 1718 finns benämningen "Samsingens" utsatt, sydost om Kämlestorp. I husförhörlängd från 1729 -35 anges sal. Samsings torp. Av detta kan slutas att den vid Jönköpings Gevärsfaktori anställd pistolsmeden Måns Christoffersson Samsing (1655 - 1725) i början av 1700-talet gjort sig en så stor förmögenhet att han inköper en lanttomt för att på denna uppföra sitt torp. Som faktorismed var han dessutom inte beroende av omfattande odlingsmark, och senare köpebrev bekräftar att marken kring torpet fortsätts nyttjas som foderäng och betesmark. Att Samsingens torp och äng kan kopplas samman med Samset gårdstomt och dess närmast omgivande mark är högst sannolikt.

Med största sannolikhet var torpet en sk enkelstuga, med förstuga, stuga och köskammare. Ett rikt utsirat smideshandtag, av tidig 1700-talstyp, har påträffats på den västra flygeln, vilket möjligen kan vara en rest efter smeden Måns Samsing och hans torp. Sannolikt borde torpet även ha omfattat en smedja, eftersom smederna vid gevärsfaktoret var tvungna att själva hålla med sådan på sina gårdar. Denna skulle enligt dåtida brandreglemente vara förlagd på behörigt avstånd från gårdstomten.

Benämningen "Grim-" i Grimängen förekommer även på en karta över Klämlestorps ägor från 1716 där Grimmatorp finns utsatt på platsen för det nordligast belägna Runnatorpet. Sannolikt är att benämningen på detta torp skiftat i olika tider.

1725 års ägolängd ger även en mer fördjupad kunskap av de omgivande markerna, vilka i jämförelse med 1701 nu i vissa delar börjat uppodlas. På ägan med det södra Runnatorpet hade 5 st åkrar brutits upp, vilka brukades enligt ensädesprincipen, d v s odling utan träda (figur 2. äga nr 14). Vidare fanns en kålgård och en liten lammhage invid torpet. Omgivande hårdvallsäng var mager och bevuxen med lövskog. Ängen vid torpet Änden var även den av mager hårdvall med något inslag av lövskog (figur 2. äga nr 72). Till torpet hörde 2 st åkerlyckor, en kålgård och en lammhage. Resterande delar av den stora Runna ängen är svårare att geografiskt identifiera i ägoförteckningen. Här förekommer bl a två mindre sidvallsängar samt en större åkerlycka.

Samsingshemmat

Arvingarna efter Måns Samsing, som båda fortsatte inom faderns profession, klöv hemmat emellan sig. Den hälft som innehöll "Samsingstorp, Runna äng" såldes 1747 till kardiansåldermannen Anders Rudberg. Några år senare köper han ytterligare ¼ del av "Sammaningshemmat", vilket då ägs av Måns sonson Magnus Samsing. Inget tyder på att Magnus Samsing uppfört någon egen bostad på sin ängsmark. Ursprungshemmat återförs till sitt hela mantal 1786 då dottern till Anders Rudberg, Anna Sara, gift med slaktaren Erik Hillman, även köper den sista ¼ delen. I köpet ingår även ägan vilken benämns "Ekelunden". Sannolikt är det först nu - efter dessa markköp under makarnas Hillmans ägo - som delar av gårdens mark odlas upp. Troligen är det denna uppodling som ger förutsättningar för att anlägga en gård med en bebyggelse av viss dignitet, på den äldre torpfastigheten. Denna förändring bör alltså ha skett någon gång mellan 1770 och 1800.

Samset gård

År 1802 köper sekreteraren vid Göta hovrätt, Johan Samuel Lothigius "Samsingshemmat" av familjen Hillman. Att notera är att något Samsingstorp inte omnämns i köpebrevet. I köpet ingår även ägan Ekelunden. Året efter köper han även torpet Hörnet och där tillhörande åkerlyckor. Hörnet, vilket låg invid vägen ca 200 m söder om Samsets gård, ägdes alltsedan 1750-talet av pistolsmeden Johan Strengberg. Åkerlyckorna var belägna dels i anslutning till torpet, dels ett stycke söderut inom ängen där torpet Änden låg.

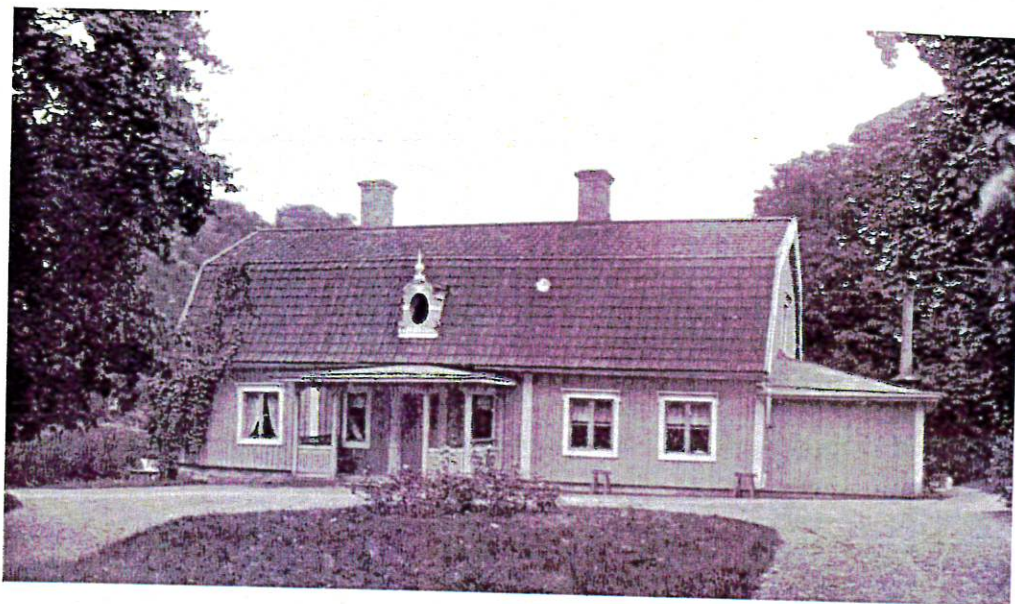
Den äldsta kartan där gårdens bebyggelse finns utritad är 1819 års karta över stadens ägor, upprättad av Jonathan Montelin. Gården som om nu benämns **Samset**, har övergått i den bortgångne Lothigius änkas ägo. Kartan visar en gård med något större anspråk på ståndmässighet än samtida allmogegårdar. Sannolikt är att denna förändring skett under paret Hillmans ägo under 1700-talets sista decennier. Det kan dock inte uteslutas att ombyggnaden skett först i samband med lagman Lothigius övertagande, alltså kring 1800. Gårdstomten är bebyggd med en mangårdsbyggnad flankerad av två flygelpar, där de närmast belägna tillhörde mangården medan de borte flyglarna utgjorde ladugården, d v s ekonomibyggnaderna. Denna öppna, symmetriskt strukturerade gårdstyp, var mycket vanlig hos större gårdar tillkomna under det sena 1700-talet. Den främsta anledning till detta var att den förekom i arkitekten Carl Wijnbladhs mönsterbok för herresäten från 1755. Typen kan sägas vara en anpassning av den franska barockens herrgårdsideal till svenska förhållanden. Under barocken efterstävades ett vackert entréperspektiv när man närmade sig mangården, vilket erhöles genom ett flertal flygelpar. Enligt barockens ideal skulle dock ladugården ha en från mangården skild placering. Vid Samset var gårdsstrukturen inte konsekvent utförd i fråga om symmetri, eftersom det norra flygelparet varierade i storlek. Uppfarten till gården var vidare inte förlagd längs dess mittaxel, alltså över ladugården, vilket annars var brukligt. Med anledning av gårdens läge invid vägen har infarten istället skett direkt till mangårdsplanen, mellan de båda västra flyglarna. Av kartan framgår inte om någon trädgård funnits vid denna tid. Om så varit fallet, skulle det röra sig om en mindre inhägnad nyttoträdgård, med placering oberoende av gårdens arkitektoniska formspråk. Omgivande odlingsmark ansågs för värdefull för att ta i anspråk för en större mer estetiskt betingad trädgård.

Figur 4. Utsnitt ur karta över västra delen av Jönköpings stads ägor. Upprättad år 1819 av Jonathan Montelin. Den första gårdsbebyggelsen vilken tillkom vid okänd tidpunkt decennierna kring 1800. Karta i Lantmäteriet i Jönköping.

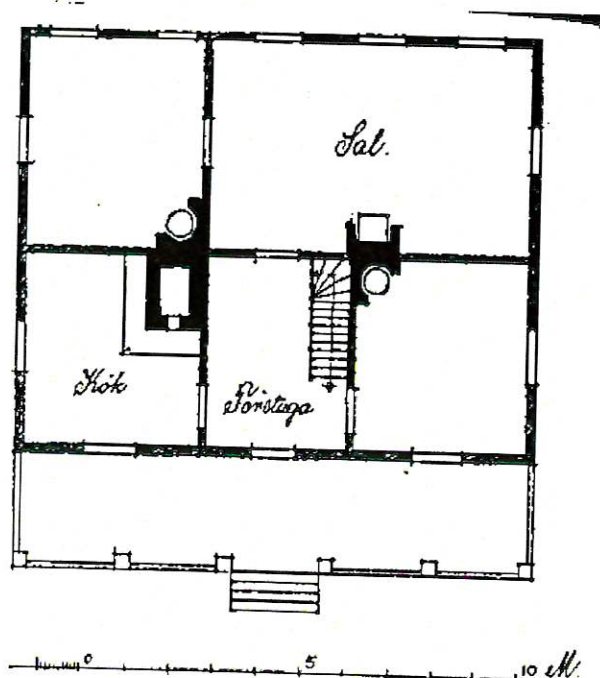
Av kartan framgår att mangårdsbyggnaden var förhållandevis bred, vilket tyder på en för tidens medelstora gårdar mer ståndsmässig byggnad. Byggnaden var sannolikt i en våning med ett brutet tak, vilket medgav en inredningsbar vindsvåning.

Då nuvarande huvudbyggnads timmerstomme frilades från sin fasadpanel på 1970-talet, framkom att mittpartiets nedre våning, utgjorde en äldre byggnadskropp, med största sannolikhet den äldre mangårdsbyggnaden. Denna var timrad med traditionella hakknutar och hade sannolikt varit panelklädd eftersom timret inte var väderbitet.

Figur 5. Samsets äldre mangårdsbyggnad kan ha sett ut ungefär så här. Huvudbyggnaden vid Hagelsrum i Kalmar län, uppförd på 1790-talet.

Den äldre planlösningen hade varit femdelad med dubbla rumsfiler i byggnadens bredd. De representativa rummen, salen och gemaket, var förlagda åt norr, medan köket, förstugan och kammaren låg mot gårdsplanen. I flera av dessa rum har limfärgsmålade stänktapeter påträffats, vilka kan höra samman med denna byggnad. Likaså finns en källardörr med smidda gångjärn av sen 1700-talstyp bevarad. Den femdelade planen, som kan sägas vara ett avsteg ifrån den sexdelade med centralt placerade sal, blev vanligt vid det sena 1700-talet, till följd av Carl Wijnbladhs typritningar för boställen och herrsäten. Under det f d gemaket, d v s byggnadens nordöstra hörn, finns en tunnvalvd källare, som bör tillhöra detta äldre skede.

Figur 6. Bottenvåningens femdelade plan hos Alvikens mangårdsbyggnad, Kalmar län. Planen överensstämmer troligen med den äldre huvudbyggnaden på Samset.

Att det norra flygelparet varierar i storlek kan tyda på att man vid ombyggnaden av gården hade återanvänt den befintliga bebyggelse, d v s Samsingstorpet. Den västra flygeln skulle i så fall kunna utgöra en ombyggnad av torpets bostadshus, medan den östra rimligen skulle kunna vara den bod. Mangårdens flyglar har brutet tak med hela gavlar, en takvariant som var vanlig under 1790-talet och 1800-talet första decennier. Före renoveringen på 1970-talet hade båda flyglarna pardörrar i gustaviansk stil, d v s från sent 1700-tal.

1819 års karta ger även en detaljerad bild över Samsets då tillhörande marker (figur 5⁴, Lit. nr. 59 och nr. 60). Direkt söder och öster om gårdstomten sträcker sig ett område med åkertegar, vilket i storlek mycket väl kan motsvara ursprungshemmet (A). Tegarna ser ut att omgärdas av diken, vars omfattning kan tyckas omotiverat i detta högt belägna område. Söder därom ligger torpet Hörnet och två större åkrar (B). Av storleken och den oregelbundna formen att döma bör dessa åkrar vara äldre än de förutnämnda, möjligen från 1700-talets förra hälft. De bör därmed motsvara de åkrar som före 1803 hörde till torpet Hörnet. Samma sak gäller den större åkerlyckan belägen ett stycke sydöst om Hörnet (C). Genom ängsmarken nordöst om gården rinner då som nu en bäck, vilken längre söderut övergår i ett dike. Kring diket ligger mindre åkertegar (D), av en typ som var vanliga för fuktigare marker. Eftersom dikningsarbeten krävdes före uppodling samt att risken för översvämningar var stor, togs denna typ av marker ofta i anspråk först då andra övriga marker odlats upp. (1819 års karta på motsatt sida)

Kring den låglänta åkerlyckan C finns spridda beteshagar, en rest efter den sidvallsäng som fanns här tidigare och som först lagts under plogen i slutet av 1700-talet. Gårdens betes- och höfodermarker bestod 1819 av två ängar, en norr om gården och en ett stycke sydväst därom (E o F). Tidpunkten för när dessa båda ängar tillfogades gården är outredd. Möjligen kan ängen i sydväst ha tillfogats genom ingifte under Anders Rudbergs tid som ägare (1747 – 1770). Ett annat alternativ är att ängen motsvara den ovannämnda ägan "Ekelund", med syftning på den skogsbevuxna kullen som här dominerar landskapet.

Den utökade uppodlingen av marken skedde på bekostnad av ängsmarken och därmed boskapens vinterutfodring. Detta kunde i förlängningen innebära en minskad mängd gödsel och därmed mindre skördar. Att förhindra denna utveckling kan ha varit en bidragande orsak till att änkan Lothigius 1825 inköper både den västra och den östra Bosshagen (nr 54 respektive 45 på 1819 års karta), och därmed fördubblar gårdens areal. I köphandlingen omnämns även Bosshemmet, vilket rimligen bör motsvara de på 1819 års karta markerade husen i östra Bosshagen (G). Bosstorpet löd tidigare under Stålatorpet, beläget sydöst därom. Den mindre väg som löper från Samset och österut lär ha kommit till för att förbinda torpet med Samset, någon gång efter ovannämnda ägobyte.

Torpet Änden (H) med omgivande äng utgjorde 1819 "*Prostens löningsjord*". Torpet var placerat längsmed vägen. Så var även fallet med bostadshuset vid torpet Hörnet (I). Parallellt med bostadshuset låg en fägårdslänga, medan ett mindre uthus, troligen en bod, låg med gaveln mot vägen. De båda Runnatorpen fanns inte längre 1819. Gårdstomten till det södra torpet kan dock urskiljas på kartan (J). Marken norr och öster om torpet benämndes fortfarande som Runnatorpets åker och äng. Däremot benämns nu ängen, där det norra torpet förr låg, som "Bäckalyckeängen".

Figur 7. Torpet Änden

Figur 8. Utsnitt ur karta över västra delen av Jönköpings stads ägor. Upprättad år 1819 av Jonathan Montelin. Bokstäver avser hänvisningar från texten intill. Karta i Lantmäteriet i Jönköping.

Madame Lothigius ombyggnad av Samset 1839

Ungefär ett årtionde efter det stora markuppköpet påbörjar änkan Lothigius en om- och tillbyggnad av Samset. Det primära syftet är att skapa en mer herrgårdslik gårdsanläggning, enligt rådande empirideal, vilken skulle kunna motsvara familjens sociala ställning och behov.

Ombyggnaden omfattade framför allt mangårdsbyggnaden, men kan även ha inneburit att mangårdens flygelpar först nu blev likformiga, genom en ombyggnad av den östra. De båda ladugårdsflyglarna bibehölls. Den kuperade terrängen nödvändiggjorde en terrassering av gårdstomten, ett inslag som var mycket omtyckt vid tidens klassiska herresäten. Den på terrasseringen placerade mangårdsbyggnaden erhöll ett monumentalt uttryck åt norr. Ytterligare ett tillskott, av avgörande betydelse för gårdens ståndmässighet, gjordes, medels en ensidig rad med alléträd utmed gårdens ägor längs Hulukvarnsvägen. Någon dubbelsidig allé var ju inte motiverad då gården saknade uppfart längs sin mittaxel. Infarten skedde ju fortfarande direkt till mangården, mellan de båda västra flyglarna.

Anläggningen borde nu även ha fulländats med en prydnadsträdgård norr om karaktärsbyggnaden. Källmaterial som kan bekräfta detta saknas dock. Uppgifter om att trädgårdsmästare fanns boende på gården på 1840-talet, finns dock. Om en trädgård anlagts strax efter 1839 borde denna rimligen ha byggts upp enligt den franska barockträdgårdens principer, med regelbundna kvarter och blomsterparterier kring en mittgång förlagd till i gårdens mittaxel samt omgärdad av en rad höga parkträd, i syfte att avskärma omgivande landskap. Möjligheten att trädgården istället skulle ha formats efter det tidiga 1800-talets naturromaniska strömningar, är även tänkbar. Då skulle den bestå av en öppen gräsmatta med tuktade trädgrupper och slingrande gångar, omgiven av en naturpark. Integrationen med det omgivande landskapet var viktig i dessa s k engelska trädgårdar. Efter de kraftiga förändringar och förfall trädgården genomlevt på 1900-talet, är spåren efter den äldre trädgården idag få och svårtydbara.

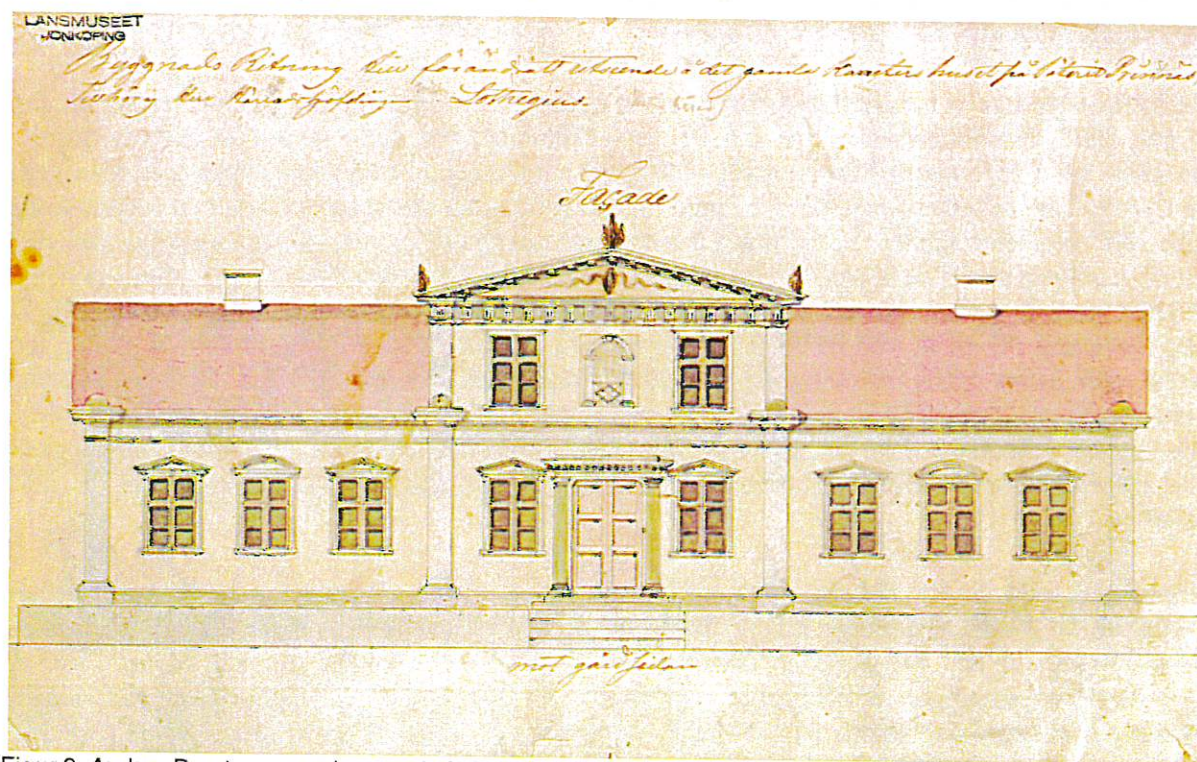
Ombyggnaden av mangårdsbyggnaden skedde enligt den sena nyantikens mer konsekvent genomförda form, vilken fått genomslag vid länets herrsäten kring 1820-talet. Under nyklassicismens tidigare skede hade 1700-talets formspråk levt kvar i fråga om de brutna taken och en vilande enhetlig byggnadsvolym. Fasadernas dekor hade dock hämtats ur antikens formförråd. Med Karl XIV Johans trontillträde 1820 får den franska empiren dock ett större genomslag i Sverige. Nyklassicismen förespråkade flacka tak, som skulle underordnas fasaden. Vidare infördes modernare byggnadsformer, där den samlade karaktären upplöstes i delar med separata tak. En tredelad byggnadskropp blir norm, med betonat mittparti omgivet av, antingen lägre sidopartier, s k "pocher" eller tvärställda framskjutande partier.

Mer konkret genomfördes ombyggnaden genom att den äldre mangårdsbyggnadens tak revs och ersattes med en ny övre våning med flackt, nästan platt helvalmat tak. Vidare förlängs byggnaden med två identiska lägre sidobyggnader, s k pocher, även dessa med flacka valmade tak. I motsats till den äldre stommen utfördes övervåningen och pocherna med s k laxade knutar, utan knutskallar, vilket visar att byggnaden från början avsågs att kläs med fasadpanel. Byggnaden gavs en strikt symmetrisk uppbyggnad enligt nyantikens ideal med ett - genom huvudentréns portal och attikavåningen - betonat mittparti och en jämn fönsterfördelning. Blindfönster förekom där planlösningen hindrade denna ambition. Förutom den tredelade byggnadsvolymen med de separata flacka taken, hör strävan efter - genom fasadpanelen - släta fasadytor och de stora fönsteröppningarna med enkla omfattningar till de typiska dragen. Den sparsmakade strama klassiska dekoren, bestod endast av dörrportalerna med arkitrav, fris och fronton uppburna av joniska pilastrar samt den - så vanligt förekommande - kraftiga tandsnittlisten vid tak och gördel. Den tidiga empirens strävan efter konstruktiv realism återfinns i återhållsamhet vad gäller rent dekorativa fasadelement, som i för rik förekomst kan riskera att upplösa fasaderna. Portikens utformning med integrerade pilastrar istället för med fristående kolonner, är däremot typisk för högempiren i sin mer uppmjukade form. I avsikt att efterlikna en stenbyggnad gavs fasadpanelen en stenimiterade kulör, sannolikt i ljust ockragult. Fragmenten efter en äldre bevarad färgsättning, vilken kan ha varit ursprunglig, fanns kvar inför 1970-talets renovering. Med ledning av de bilder läns museets tog i samband renoveringen kan denna färgsättning med vissa svårigheter tydas.

Här antas att tak- och gördellister samt ytterdörren haft en mörk ockragul kulör. Portalen och de strama fönsterfodren kan ha varit ljust gråa medan fönsterbågarna haft en brun kulör.

Vid ombyggnaden bibehölls planlösningen i bottenplanets mittparti. I övre våningen erhöles förutom trapphallen fem kamrar, genom att den längsgående innerväggen centerades. Den äldre salen inreddes nu till matsal och försåg med en rektangulär kakelugn mitt på innerväggen. Rummet i den västra "pochen" inreddes till sal. I salens båda yttre hörn placerades runda kakelugnar och i de båda inre kakelugnsliknande skåp, varpå en fulländad symmetri erhöles. Rester av en tryckt tapet med empirismönster har påträffats i detta rum medan många av de övriga rummen hade dekorerats med schablonmålade tapeter. Gårdens kök förlades till den andra "pochen", vilken avdelats i två rum. Terrasseringen under byggnaden tillät källarutrymmen även under de båda sidobyggnaderna. I den västra källaren finns året "1839" inristat i putsen, vilket torde motsvara tidpunkten för ombyggnadens färdigställande.

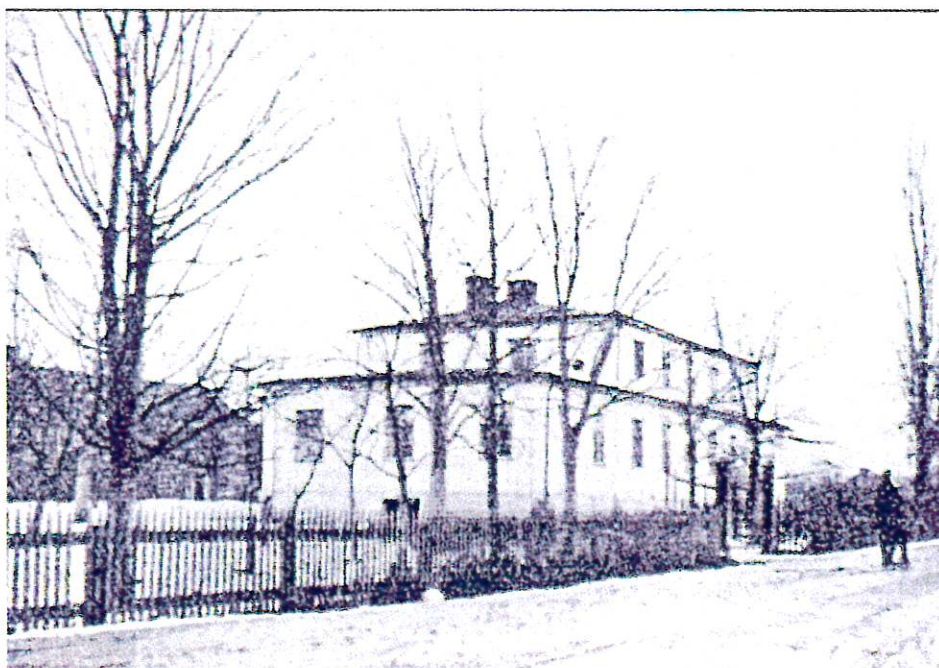
Vilken arkitekt Madame Lothigius anlätade vid ombyggnaden är okänt och några originalritningar har inte påträffats. En av de arkitekter som vid tiden var verksam i Jönköpingsregionen och som kom att bli tongivande för empiren, i dess senare mer uppmjukade form, var stadsbyggmästaren Anders Berntsson. Bevarade originalritningar signerade Berntsson finns för en ombyggnad av Prinsnäs säteri i Norra Sandsjö socken, från 1849. Ägare av Prinsnäs säteri, tillika uppdragsgivaren, var häradshövdingen i Västra härad, David Wilhelm Lothigius. Han var son till den framlidne ägaren av Samset, Johan Samuel Lothigius. Härmed är det mycket troligt att även modern anlätat Berntsson vid sin ombyggnad av Samset, ett decennium tidigare. Ombyggandsförslaget till Prinsnäs, som dock aldrig kom till utförande, representerar den för Berntsson så typiska senempire, där de dekorativa inslagen utökats och fasaden livats upp genom en mer varierad färgsättning.

Figur 9. Anders Berntssons ombyggnadsritning till huvudbyggnaden på Prinsnäs säteri från 1846. Original i Jönköpings läns museums arkiv.

Bland Berntssons tidiga arbeten finns Hallska gården i Gränna (1834-37) och gamla länsresidenset i Jönköping (1838-39). Båda utgör representativa exempel på högempirens fortfarande sakliga och enkla formspråk, med ett fåtal konstruktiva element på annars rena ytor.

De flacka valmade taken, den kraftiga tandsnittslisten och strama portalerna känns igen från Samset, även om detaljutformning hos ovanstående exempel är av en annan dignitet. Den för empiren så typiska tredelade byggnadskroppen har dock inte utförts här. Ett exempel som i detta avseende påminner mycket om Samset är den på 1830-talet av kammarherren Claes Fr. Stedt ombyggda huvudbyggnaden på Liljeholmens gård. Bakom anläggningen, som räknas till en av stadens första i mer påkostad empire, antas även stadsbyggmästare Berntsson stå.

Figur 10.
Huvudbyggnaden på
Liljeholmens gård,
ombyggd på 1830-talet.
Foto 1890-tal.

Mangårdens båda flyglar har, med sina brutna tak ett utseende som snarast tyder på ett ursprung samtida med den äldre huvudbyggnaden, d v s i det sena 1700-talet. För detta talar även de ytterdörrar i gustaviansk stil som flyglarna hade fram till 1970-talets renovering. 1819 års karta talar dock för att den östra flygeln, i sin nuvarande storlek, inte fanns vid denna tid, utan skulle ha uppförts i ett senare skede, kanske 1839. Oavsett tidpunkt för ändringen har det huvudsakliga syftet till om- eller nybyggnaden varit estetiskt, nämligen att fullända gårdsanläggningens symmetriska form. Om förändringen skett i samband med 1839 års ombyggnad, kan det tyckas rimligt att även flyglarna skulle ha utformats i empiristil. En möjlig förklaring till att så inte skede skulle kunna vara att den västra flygeln, tillkommit under sent 1700-tal, och denna 1839 fick stå som förebild för den östra som nyuppfördes. Den gustavianska ytterdörren till den östra flygeln skulle i så fall kunna härröra från den äldre huvudbyggnaden. Tyvärr gjordes ingen sakkunnig dokumentation av flyglarnas timmerstommar vid 1970-talets ombyggnad, vilken annars kunnat underlätta en datering. Den östra flygeln kan innehålla timmer från en äldre byggnad.

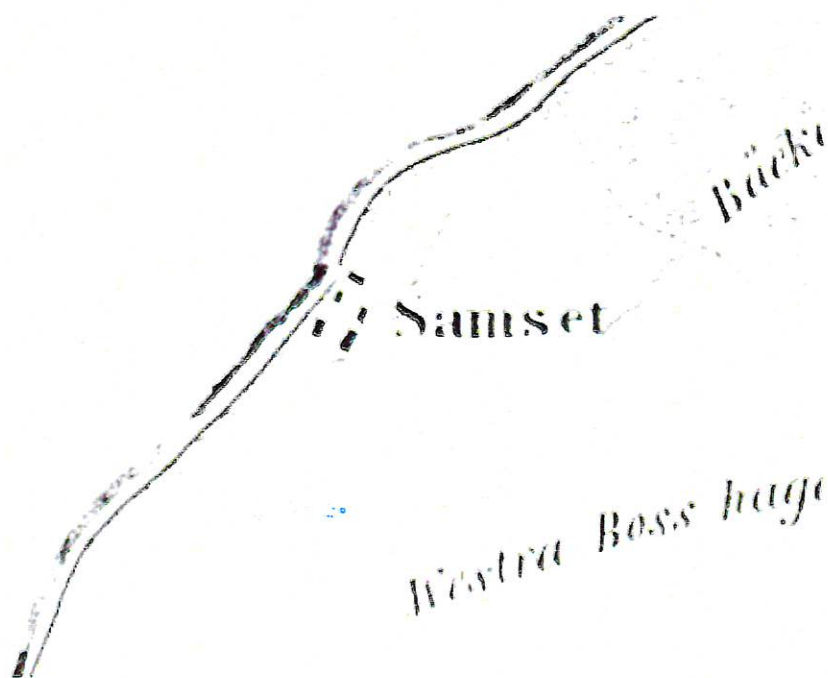
Utformningen med brutet tak utan valmning blev vanlig under 1790-talet och de två följande decennierna vid länets herresäten. Likaså försåg de flesta bostadshusen med fasadpanel. Vad gäller fasadutformning var den vid gårdar av liknande storlek fortfarande ganska sparsam. Mycket omsorg lades dock på utformningen av dörrpartiet och framför allt dörrbladen. Vid Samset hade rikt snidade pardörrar i gustaviansk stil utförts på 1790-talet, vilka i alla fall efter 1839 var placerade på flyglarna. De kornichformade fönsterfodren hör tidsmässigt hemma i mitten av 1700-talet, men kan p g a stilretardering, mycket väl härröra från sent 1700-tal. Flyglarnas fasader har enligt ovanstående bilder troligen haft en från huvudbyggnaden omvänd färgsättning, d v s fasader i ljust pärlgrått, dörr- och fönsterfoder i ockragult, medan fönsterbågar och dörrblad verkar ha varit bruna. Att den inredningsbara vinden försågs med enstaka små takkupor var också vanligt liksom takteglets förekomst.

Figur 11. Östra flygeln före renoveringen på 1970-talet. Foto Bo E Karlsson. Jönköpings läns museum.

Utveckling till rationellt jordbruk

Änkan Lothigius säljer gården 1848 till överlöjtnanten Axel Willhelm Armfeldt. Av husförhörlängder framgår att familjen Armfeldt själv inte bodde på Samset, utan hyrde ut den till en officer. På 1854 års karta över Jönköpings stads ägor finns Samset med sin bebyggelse utmärkt. Det nedre flygelparet, d v s ladugården, finns ännu kvar. Den ovannämnda enkla alléträdraden längs Hulukvarnsvägen norr och söder om gården, finns här markerad. Trädgården norr om huvudbyggnaden, som sannolikt tillkommit strax efter 1839, hade dels en rektangulär plan till ytan något större än gårdstomten och var dels asymmetriskt förlagt, förskjuten åt öster. Vidare hade den getts en tydlig rumslig indelning genom en omgärdande trädridå. Tyvärr framgår inte dess struktur av kartan. Av den regelbundna trädombäddade formen att döma bör det ha rört sig om en fransk trädgård med geometrisk uppbyggnad.

Figur 12. 1854 års karta över Jönköpings stads ägor. Gustaf Ljunggren. Samset före 1860-talets ändringar av ladugårdstomten. Notera den enkelsidiga allén samt prydnadsträdgården i norr.

Husförhållanden från 1800-talets senare hälft innehåller den motstridiga uppgiften om att ett Samsingstorp fanns under denna period. Sannolikt avses här Bosstorpet, vilket sedan 1825 låg inom gårdens ägor, men som därefter ändrat benämning. Alltså bör det kunna uteslutas att det i 1700-talskällorna förekommande Samsingstorp, skulle vara synonymt med det sena 1800-taletstorp med samma namn. Enligt uppgift från den förre ägaren till gården, Melker Johansson, har en äldre husgrund påträffats, där vattentornet idag ligger. Att denna grund skulle motsvara ovannämnda torp är inte sannolikt, bebyggelse i detta läge saknas i äldre kartmaterial.

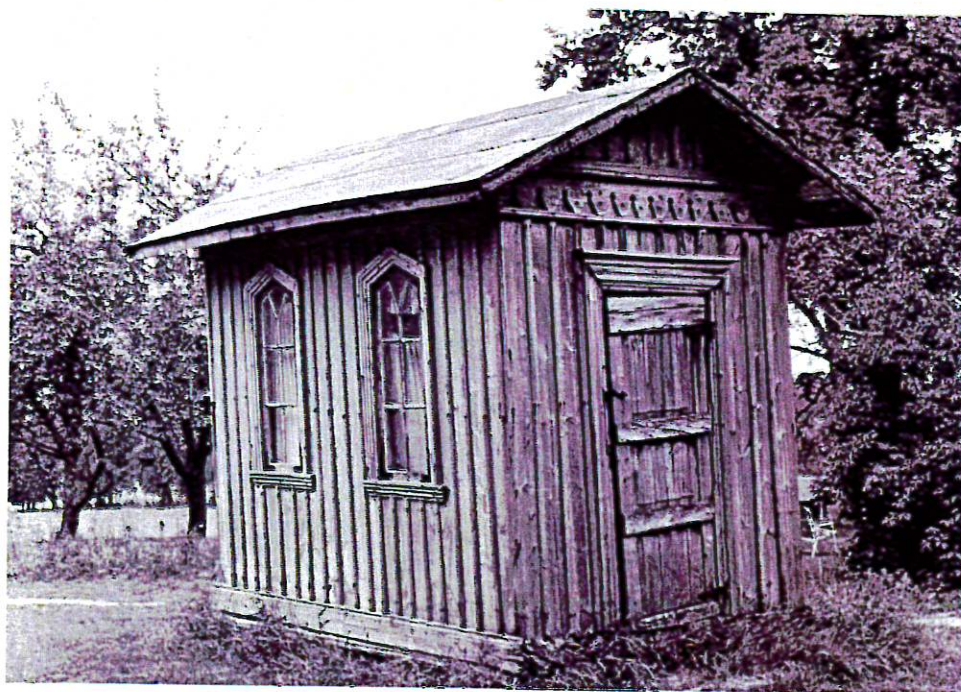
Under det sena 1800-talet skiftar gården ägare inte mindre än nio gånger, vilket tyder på att gården stundom inköpts i rent spekulativt syfte. Under samma period utvecklas gården till ett mer rationellt drivet jordbruk, i likhet med den agrara revolution landet i övrigt upplevde under det sena 1800-talet. Den mest avgörande förändringen var övergången till vallodling och cirkulationsjordbruk, vilket gav förutsättningar för en ökad avkastning av åkerbruket. Den övergång till marknadsekonomi som samtidigt skedde i samhället medförde en jordbruksproduktion mer inriktad på avsalu. Såväl jordbruksredskap som ekonomibyggnader innefattades i tiden stävanden efter en mer rationell jordbruksdrift.

Arkitekten Charles Emil Löfvenskiöld fick, genom sina tankar och publikationer kring nya funktionellt förbättrade lantmannabyggnader, stor inverkan på det sena 1800-talets ekonomibebyggelse. Jordbrukets ökade betydelse vid tiden innebar att ladugårdarna nu gavs en mer påkostad utformning. Optimismen och framåtandan avspeglades i det för tiden nya formspråket, schweitzerstilen, vilket anammades i den stora nybyggnadsvåg som härav följde.

För Samsets del sker denna utveckling med början kring 1860, då gården inköpts av bruksägaren J M Kruckenberg, tillika arrendator av Skänkebergs gård. Av 1854 års karta framgår att de båda Bosshagarna fortfarande utgör ängsmark, där vinterfodret till gårdens kreatur bärgas. År 1865 äger en fullständig förändring av gårdens ekonomibebyggelse rum. De båda ladugårdslängorna vilka inte ansågs funktionella, revs. Istället uppfördes en ny ladugård, under ett gemensamt tak, på platsen för gårdens nuvarande ekonomibyggnader. Den nya ladugården hade en stor skalle vilken kunde rymma de ökande foderskördarna. Ladugården inrymde stall för både drag- och mjölkdjuren samt loge. Timret från de äldre ladugårdsbyggnaderna återanvändes i staldelen. Byggnaden gavs en utformning i schweitzerstil, med lövsågade foder kring portar och fönster samt takstolar med stora takutsprång, vilka även skyddade fasaderna mot väta.

Logarna kom i samband med tröskvandringens införande under 1800-talets förra hälft och den därav förkortade tröskperioden, att förlora sin funktion som lagerplats för de otröskade kärvarna. Magasinen kom att överta rollen som plats för förvaring och torkning av den värdefulla säden. Dessa hyste gårdens dyra avkastning och blev därmed symbolen för familjens välstånd. Därför gavs de en framträdande placering, ofta i skarven mellan trädgård och bruksgård, samt en påkostad utformning. På Samset förlades magasinet i den nya köksträdgården mellan mangården och den nya ladugården. Magasinets status inom gården betonades även genom ett påkostat yttre i tidig schweitzerstil, med fasadpanel i gul slamfärg och en rik lövsågad dekor i vitt. Ventilationen skedde via luckor, vilka liksom portarna färgsatts i järnoxidrött. Byggnaden erhöll ett beständigt tak av tegel, vilket sannolikt krönts med den på gården påträffade smidda vindflöjel, med årtal "1865".

Ett litet avträde i utsirad schweitzerstil uppfördes även under denna tid. Även detta placerades i den nya köksträdgården parallellt med och öster om den östra flygeln. Avträdet var dubbelsidigt med två separata torrdass med ingång från vardera sida, för herrfolk respektive tjänstefolk. Av dess äldre färgsättning kvarstod inte mycket på 1970-talet. Möjligen kan en mörkt ockragul kulör skönjas på panelen. Enligt dåtidens färgval bör listverken haft en mörkt brun kulör. Under det sena 1800-talet tillfogas även en köksförstuga till huvudbyggnaden åt öster, i sin form anpassad till densamma. Förstugan hade avfasade hörn.

Figur 13. Avträdet
före renoveringen
på 1970-talet. Foto
Bo E Karlsson,
Jönköpings läns
museum

Även för Samset hör dessa förändringar samman med en parallell utveckling av jordbruket, där den tidigare ängsmarken successivt odlades upp och började brukas enligt cirkulationsprincipen. 1860-talets förändring av gården följer även en estetiskt betingad tendens, då den tidigare strikta gårdsstrukturen lämnas för en glesare och friare gruppering. I samband härmed tillkom även den trädombäddade gräsplanen söder om mangården, där ladugården tidigare legat. Denna är typisk för det sena 1800-talets trädgårdstendenser med inspiration från Tyskland, där ofta gårdsplanen omgestaltas med konturerade symmetriskt ordnade gräsplaner. I samband med att gårdstomten utvidgades åt öster, skapades utrymme för att mellan man- och ladugård anlägga en köksträdgård, med fruktträd, bärbuskar och syrener.

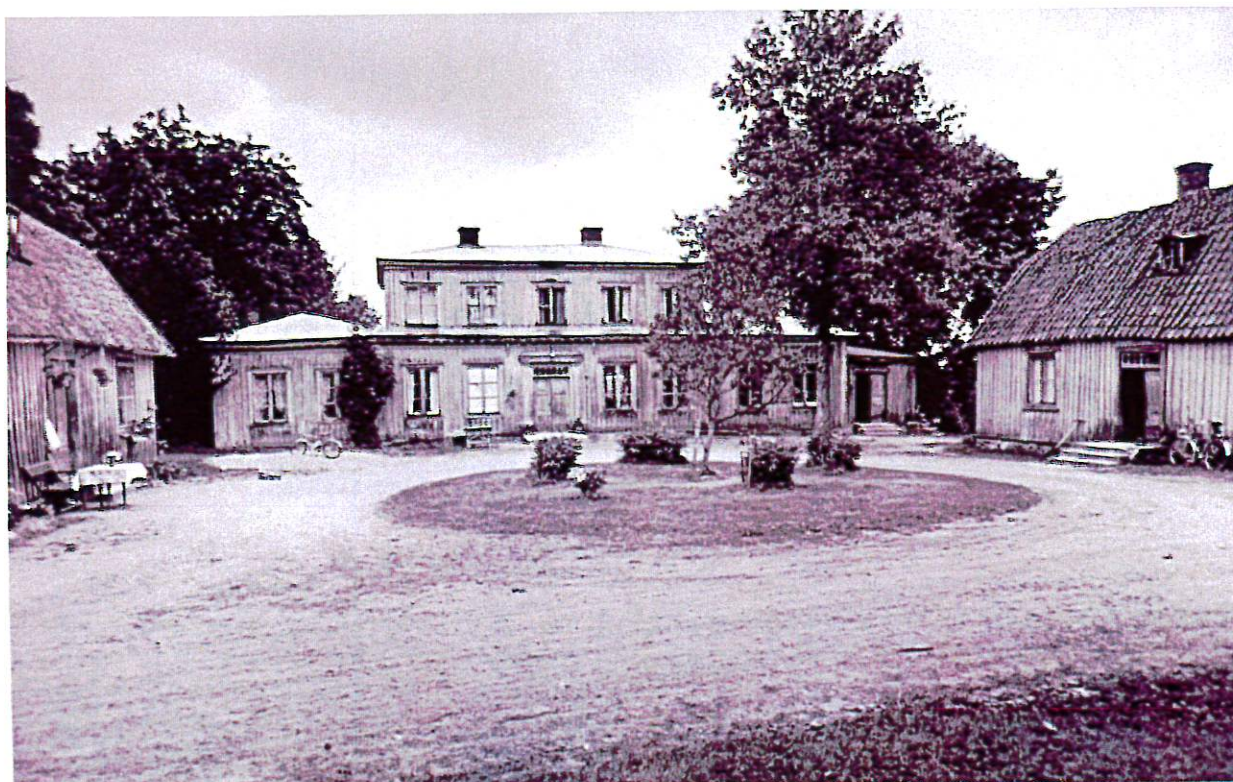
Intressant att notera är att gårdens dåtida ägare J M Kruckenberg, vid denna tid även anlägger en villa i utpräglad schweitzerstil på Skänkebergs gård. Både magasinet och det lilla hemlighuset på Samset utgör tidiga och väl utförda exempel på denna stil. De båda gårdarna var dessutom vid denna tid sammanbundna med ovannämnda väg förbi Bosstorpet.

Stagnation och förfall

Den ekonomiska kartan över området från 1953 visar de nya ekonomibyggnadernas läge. Parallellt med magasinet låg vid denna tid även ett enklare redskapsförråd med pulpettak. Gården hade nu fått ytterligare en infartsväg genom trädgårdens mittaxel. Möjligen kan denna väg ha utvecklats ur trädgårdens äldre mittgång, vilket i så fall stödjer teorin om en fransk trädgård. Infartsvägen genom trädgården bör höra samman med prydnadsträdgårdens omvandling till nyttoträdgård under 1900-talets förra hälft. En bild från 1936 visar att trädgården norr om bostadshuset nu hade en fruktträdsodling. Kartan visar vidare att den östra hälften av trädgården nu nyttjades som hage. Samma funktionsförändring kan följas vid många gårdars trädgårdar under samma period. Infartsvägen genom trädgården kan möjligen sammankopplas med det nya läget för gårdens ekonomifunktion. Infartsvägen söder om gården tillkom först på 1940-talet, för att leda bort den allmänna trafiken till Skänkebergs gård från gårdsplanen och trädgården.

Den tidigare ståndaktiga herremansgården hade nu förvandlats till en ordinär bondgård. Möjligen ligger förklaringen till denna stagnation i de många ägarbyten gården genomlevde under det sena 1800-talet. De enkla förhållandena under 1900-talets förra hälft ledde även till ett förfall av gårdens byggnader.

Samtidigt innebar avhållsamheten i åtgärder att gården vidmakthölls i sitt ursprungliga utseende. På senare delen av 1950-talet rivs sedermera den gamla ladugården och ersätts med den nuvarande plåtklädda trösklängan och stallet. Krigsåren under 1940-talet var en övergångstid då moderna jordbruksmaskiner hade börjat användas samtidigt som gården fortfarande i huvudsak drev med hjälp av arbetshästar och manskap.

Figur 14. Mangården i sitt förfallna skick 1975. Foto Bo E Karlsson. Jönköpings läns museum.

Samset räddas åt framtiden

I slutet av 1960-talet köptes gården av HSB, vilka arrenderade ut såväl jordbruksmark som gård till den förra ägaren. Efter att ha stått obebodd ett antal år styckades gårdstomten, exklusive ekonomibyggnaderna av och såldes till sin nuvarande ägare. Såväl bostadshuset som magasinet befann sig i ett mycket förfallet skick och hade säkert dömts till förgängelse av många. Den nya ägaren, vilken hade byggtekniska färdigheter, såg trots det bristfälliga tekniska skicket, en potential i gården och genomförde en genomgripande renovering av densamma under åren 1977-79.

Som följd av byggnadernas förfallna tillstånd krävdes långtgående ingrepp och omfattade åtgärder, för åter sätta dem i stånd. Med dagens antikvariska synsätt där en byggnads originalutförande – autenticitet – bör värnas, kan dock restaureringen betecknas som något hårdhänt. Alla golvbjälklag i huvudbyggnaden och flyglarna ersattes med plattor i gjuten betong. Den ursprungliga fasadpanelen byttes ut mot ny med samma dimensioner och profilering. Däremot frångicks den strama nyantika formen hos den nya portalen till huvudentrén, vilken istället gavs en utformning med stora volutformade konsoler. Likaså byttes fönstren enkla raka empirefoder ut mot de nu befintliga, i svulstig barock. Såväl huvudbyggnadens empirdörr som flyglarnas gustavianska pardörrar ersattes med nya moderna dörrar. Mangårdens samtliga byggnader fick sin nuvarande färgsättning med fasader i ljusgult, listverk och fönster i vitt och ytterdörrar i engelskt rött.

Under den sentida taktäckningen med korrugerad plåt på huvudbyggnaden fanns ett äldre listtäckt papptak, vilket bör härröra från 1800-talets senare del. Taket täcktes om med ståndfalsad svart plåt. Den på 1800-talet tillbyggda köksfarstun revs varpå byggnadens återfick sin symmetriska form.

Tyvär förändrades byggnadens fönstersättning, framför allt åt norr, så att den förlorade sin jämna fördelning. Vidare revs de båda skorstenarna på den västra "pochen", vilka givit en speciell karaktär åt byggnaden.

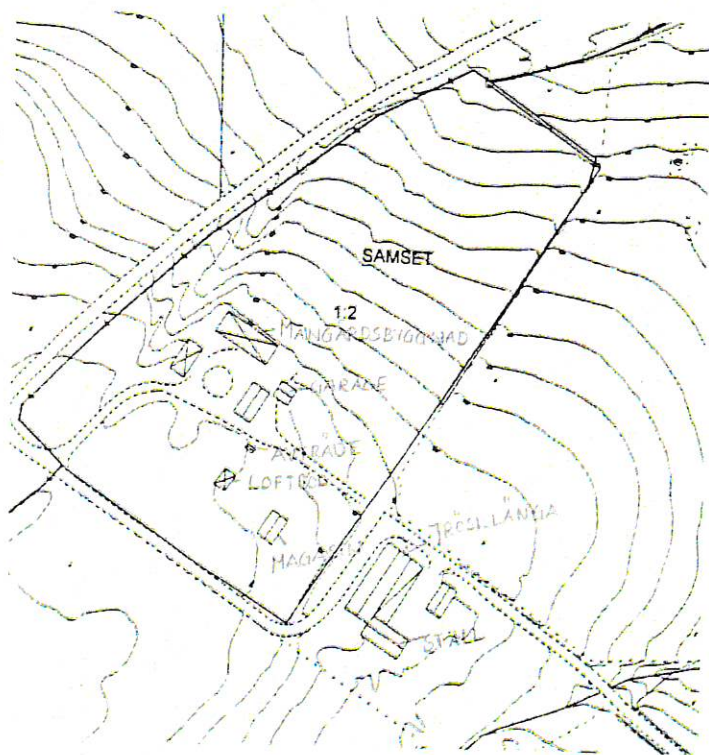
Den östra flygeln inreddes 1979 till häststall men har senare åter byggts om till bostad. Även avträdet i schweitzerstil – vilket får betecknas som en överloppsbyggnad – renoverades och flyttades till sitt nuvarande läge, söder om östra flygeln. Sedermera räddades även den mycket förfallna magasinsbyggnaden, även denna av mindre funktionell betydelse för ägaren. Magasinet erhöll en ny gjuten grund och nya fasadpanel, medan portarna bibehölls. En äldre loftgångsbod har flyttats till gården av de nuvarande ägarna och placerats strax väster om magasinet. Trädgården har efter lång tids bristande skötsel vuxit igen till den grad att dess äldre struktur är svår att urskilja. På gårdsplanen har tillskott av moderna vintergröna träd och växter gjorts. Ett äldre vårdträd placerat vid gårdsplanens rundel har ersatts med ett nytt arrangemang.

Hulukvarnsvägen har i sen tid rättats ut i sin sträckning förbi gården. Den nuvarande infartsvägen utgör en rest efter dess äldre läge, då den löpte tätt intill gården och dess terrassering.

Samsets gård idag

Gården

Mangården, som är grupperad enligt franskt barockideal, med mangårdsbyggnad och flankerande identiska flyglar, vänder sig mot söder. Eftersom gården ligger strax norr om den högsta punkten i omgivande höjddparti, upplevs den som mindre representativ från sin huvudfasad. Denna företeelse avslöjar att gården i sin nuvarande ståndsmässiga form, utvecklats ur ett äldre bebyggelseläge. Mangården har utförts med en terrassering, enligt klassicismens tycke, på vilken huvudbyggnaden medvetet placerats, för att erhålla monumentalitet åt norr. Gårdens struktur från 1839 års ombyggnad kvarstår vad gäller mangården. Den idag igenvuxna trädgården i norr bör i fråga om sin utsträckning och omgärdande trädridå, härstamma från denna tid. Även resterna efter gårdens ensidiga alléträdad, längs dagens gårdsinfart, på terrasseringens västsida samt längs vägen norr om gården, står kvar som ett stämningsskapande karaktäristiskt element från gårdens storhetstid. Även om Hulukvarnsvägen erhållit en ny sträckning förbi gården, har gårdens infart alltjämt kvar samma läge, som den hade i slutet av 1700-talet.

Figur 15. Situationsplan över gården.

I övriga delar vittnar gårdens uppbyggnad om 1860-talets förändringar då gården fick en friare gruppering i samband med att de nya ekonomibyggnaderna uppfördes i sitt nuvarande östra läge. Ladugårdens äldre läge har omgestaltats efter tidens tyska trädgårdsideal med trädombäddad gräsplan, som kan betecknas som strukturerad naturromantik. Köksträdgården mellan man- och ladugård, vilken till viss del bevarats, tillkom då gårdstomten utvidgades. Likaså utgör magasinet och hemlighuset, båda med dekorativ påkostad exteriör, tillägg från denna, för utvecklingen av gårdens jordbruk, viktiga tid.

Av den forna praktträdgården i norr kvarstår i huvudsak spår efter 1900-talets omvandling till fruktträdgård och betesmark samt dess senare förfall. Den övervuxna vägbanken till den vid 1800-talets slut anlagda infartsvägen finns kvar, vilken sammanfaller med trädgårdens mittaxel och eventuella äldre mittgång. Rester efter en mindre naturpark kan anas i dess nordvästra del. I dungens norra del finns en av gårdens tre brunnar förlagd. Den nuvarande vägen söder om gården är tillkommen först på 1940-talet. Vägen mot vattentornet, vilken lätt kan uppfattas som en enskild brukningsväg, utgör en allmän väg från 1800-talet mitt, med slutmål vid Skänkebergs gård.

Ekonomienheten med trösklänga och stall har tillkommit under 1900-talets andra hälft. Loftgångboden, vilken i sig har hög ålder, är flyttad till gården i sen tid.

Figur 16. Mangården med den trädombäddade gräsplanen. Foto Margareta Olsson 2003.

De enskilda byggnaderna

Mangårdsbygganden vilken erhöll sin nuvarande form vid 1839 års ombyggnad, innehåller i sitt nedre mittparti timmerstomme och källare efter huvudbyggnaden från sent 1700-tal. Ett fåtal inredningsdetaljer såsom en bräddörr med smidesbeslag samt till vissa delar bottenvåningens planlösning, vittnar även om denna tid.

Efter den genomgripande renoveringen på 1970-talet är de övergripande stilmässiga empiredragen hos byggnaden bevarade i fråga om byggnadsvolym, takform och fasadutformning. Symmetrin har förstärkts genom att, den på 1860-talet tillfogade, köksförstugan rivits. Den ojämnt fördelade fönstersättningen stör dock den strikt symmetriska verkan, framför allt åt norr. Att portalen och fönstrens omfattningar förlorat sin ursprungliga strama nyantika utformning innebär en allvarlig förlust av empirekaraktären.

Vad gäller färgsättningen överensstämmer fasadkulören i gult och takets svarta färg väl med ursprunget, medan listverk och snickerier i vitt saknar förankring i tiden. En iögonfallande detalj med icke traditionellt utförande, är sockelavtäckningen i svart plåt.

Samtliga utvändiga ytskikt byttes vid 1970-talets renovering med undantag av två volutformade konsoler. Invändigt har vissa ändringar av planlösningen från 1839 gjorts men huvuddragen är fortfarande kvar. Halvfranska spegeldörrar finns bevarade i hela huset, liksom två kakelugnar från 1840-talet i den övre våningen. De båda hörnkakelugnarna i den västra salen har dock rivits.

Flyglarna har sina former och utseende i det sena 1700-talet, men kan åtminstone, vad gäller den östra, ha tillkommit 1839. Karaktären från 1700-talets slut är här enheligt bevarad vad gäller det brutna tegeltäckta taket, fasadpanel, de kornichformade fönsterfodren och de små takkuporna. Av central betydelse för prägeln var dock de gustavianska pardörrarna, som tyvärr har bytts ut.

Vällingklockan, vilken är en kopia av den äldre, minner om tiden då gården drevs av ett stort manskap. I likhet med huvudbyggnaden saknar färgsättningen hos såväl fönstersnickerier som fodren stilhistorisk anknytning.

Vad gäller exteriörens ytskikt så kvarstår inget av dess ursprungliga material. Vad gäller förändringar av interiören, är planlösningen i den östra flygeln fullständigt förändrad.

Avträdet i tidig schweitzerstil, är bevarat i sitt originalutförande från 1860-talet, med undantag av dörr- och fönstersnickerier. Dessa har dock utförts med originalen som förlaga. Dess äldre smäckra papptak, vilket är typiskt för stilen, har dock i sen tid erhållit en tegeltäckning, vilket ger ett allt för tungt intryck. Dagens färgsättning avviker helt från de bruna och gula kulörer, som förknippas med den tidiga schweitzerstilen.

Magasinet kunde på 1970-talet, då det befann sig i ett orört ursprungskick, betecknas som ett representativ exempel enligt Ch E Lövenskiöld's tidiga schweitzerstil. Det kraftiga förfallet motiverade dock den genomgripande renovering som gjordes. De övergripande särdragen med utskjutande taksprång och snickarglädje har vidmakthållits. Den nya panelen har utförts med den äldre som förlaga, vilket bidrar till ett ålderdomligt intryck. Ett för husets funktion avgörande karaktärsdrag, nämligen ventilationsluckorna, har bytts ut mot fönster, i något större storlek. Vidare bidrar den nya indragna sockeln till ett otidsenligt intryck. Den nya fasadfärgen i falurött med vit snickarglädje och svarta luckor är vanligt förekommande på denna typ av byggnader. Den ursprungliga färgsättningen med guldfärgade fasader och rödfärgade luckor visar dock på ett av byggherren medvetet mer påkostat utförande.

Figur 17. Magasinet från sydväst.

Omgivande odlingslandskap

Gårdens f d ägor präglas i dag i huvudsak av modern jordbruksdrift som utvecklats allt sedan mitten av 1800-talet. Ett flertal spår efter markanvändningen i såväl förhistorisk som historisk tid kvarstår dock inom gården och dess närmaste omgivningar, vilka den arkeologiska utredningen, etapp 1, redogör. I föreliggande utredning har ny kunskap framkommit i detta avseende, enligt följande:

1. Torpet Runna (det södra). Bebyggelseläge vilket sannolikt går tillbaka till medeltiden finns angivet på 1701 års karta. Efter torpet, som försvann under 1700-talets senare del, finns inga synliga lämningar ovan jord.
2. Ägo gräns som går tillbaka åtminstone till 1600-talets slut. Gränsen markeras med en trädrida som troligen hör samman med det sena 1700-talet uppodling.
3. Fossil åkermark ? spår av mindre diken. Kan sammanfalla med åkermarken på 1819 års karta.
4. Dike som hör samman med det sena 1700-talets uppodling.

(Se figur1)

Figur 18. Den trädbevuxna kullen som dominerar landskapet i söder, möjligen synonym med den i 1700 och 1800-talskällorna omnämnda "Ekelunden".

Kulturhistorisk bedömning

Bebyggelsehistoriskt värde

Samset bär i sin mangårds nuvarande grundform gestalten efter den större gård som, vid okänd tidpunkt decennierna kring 1800, anlades här, på en torparfastighet, som nästan ett sekel tidigare, friköpts från stadens skattejordar. Förutsättningarna för en mer ståndsmässigt byggd gård, ligger sannolikt i de större markköp och uppodling, som hantverkarfamiljen Hillman gjort vid 1780-talets slut. Gården uppfördes i en enklare variant enligt rådande försvenskat barockideal. Mangårdens gruppering med symmetriskt flankerande flyglar utgör liksom flyglarna i sig, representativa exempel från denna tid.

Den mest betydande fasen i gårdens utveckling, som tillika i avgörande grad präglar anläggningen idag, är ombyggnaden till högre ståndsgård i utpräglad empire 1839. Ombyggnaden speglar den högborgerliga ämbetsmannafamiljen Lothigius sociala anspråk, i en tid där denna samhällsgrupps ställning stärktes, på bekostnad av adeln. Möjligen kan sonens samtida utnämning till häradshövding bidragit till detta behov av manifestering.

Egendomen kan betecknas som ett s k landeri, d v s en lantegendom av större dignitet inom stadsjordarna, dock inte att förväxla med det sena 1800-talets landerier i form av lantliga sommarnöjen utan jordbruk. Att parallellerna har varit många i Jönköpings närmaste omgivningar kan ses som en följd av stadens betydelse som ämbetsmannastad. Denna gördel av större gods och gårdar kring staden utgör en för Jönköpings bebyggelsehistoria karaktäristisk och viktig företeelse. Allt eftersom många av dessa större gårdar i senare tid har inkorporerats i staden, rivits eller förvanskats genom ombyggnader, kvarstår idag endast en handfull exempel som kan skildra detta viktiga fenomen. Hos Samset utgör den främsta exponenten från denna -gårdens storhetstid - mangårdsbygganden i empire. Mangårdens uppbyggnad med terrassering tillhör liksom resterna efter gårdens ensidiga allé, bevarade stämningskapande element, som var omtyckta under nyklassicismen. Av prydnadsträdgården, som en gång utgjort en viktig komponent i gårdsanläggningen kvarstår endast en omgärdande trädriddå, som markera dess forna utbredning

Det sena 1800-talets jordbruksutveckling och rationaliseringsiver återspeglas främst i fråga om den friare bebyggelsestruktur som gården fick då ladugårdstomten flyttades österut. Samset fungerade, liksom många av godsen kring Jönköping, som denna tids föredömliga mönsterjordbruk. Sädsmagasinet med sin framträdande placering och gestaltning i schweitzerstil, speglar tydligt tidens tilltro till jordbruket. Partiet framför mangården som i detta skede omgestaltades, med den trädombäddade gräsplanen, är typisk för tidens tyska trädgårdsideal.

Arkitekturhistoriskt värde

Mangårdsbyggnaden har utförts i en för den svenska högempiren vanlig form, som tar sig uttryck i en byggnadskropp med varierade volymer, flacka valmade tak, sträng symmetrisk uppbyggnad med ett genom attikavåningen och portalen betonat mittparti och en sparsmakad dekor hämtad från nyantikens formförråd. Samsets karaktärsbyggnad kan i detta avseende anses vara konsekvent utförd efter stilens ideal men tillhör samtidigt inte de mer påkostade exemplen i sin typ. I Jönköping med närområde, kan den närmast jämföras med huvudbyggnaden på Liljeholmens gård, vid östra stranden, vilken sedan länge är försvunnen. Att Samset sannolikt kan kopplas till den för Jönköpings arkitektur i hög- och senempire betydelsefulla stadsbyggmästaren Anders Berntsson, bidrar till intresse för byggnaden i ett arkitekturhistoriskt sammanhang. Många av de förändringar som byggnaden utsattes för, vid 1970-talets renovering, såsom t e x en förändrad fönstersättning och omarbetning av entrépartiets portal, har försämrat dess arkitektoniska verkan och därmed även dess arkitekturhistoriska värde. Eftersom kunskapen är god om byggnadens utseende före förändringen skulle en rekonstruktion av dessa detaljer vara fullt möjlig i framtiden.

Figur 19. Mangården från norr med sin monumentala placering på terrasseringen.

De enskilda byggnadernas betydelse som historiska dokument har försvagats efter det att merparten av såväl utvändiga som invändiga originalmaterialen försvunnit vid 70-talets renovering.

Landskapsbilden

Omgivande odlingslandskap präglas idag av det sena 1800-talets övergång till vallodling och modernt jordbruk. En äldre struktur i form av inägoegränser som går tillbaka åtminstone till slutet av 1600-talet, då området nyttjades som hagmarker kan fortfarande utläsas, även om de träddråer som omger gårdens forna marker hör till uppodlingsperioden under 1700-talets slut. Ett dominant inslag i landskapet är den trädbevuxna kullen i söder, vilken kan sägas utgöra en rest efter den forna Runnahagen. Här finns lämningar efter fossil åkermakare från tiden före 1700-talets uppodling av hagmarken, vilken sannolikt kan kopplas till torpet Runna, med anor i medeltiden. Ett odlingsdike som anlades i samband med 1700-talets uppodling vid gården, finns bevarat.

Trots att staden under de senaste decennierna närmats sig gårdens ägor är odlingslandskapet som omger Samset i stort sett opåverkat av sentida förändringar av urban karaktär. Detta odlingslandskap är av avgörande betydelse för förståelsen av gårdens bebyggelsehistoriska utveckling, vilken från det sena 1700-talet fram till 1960-talet – om än i varierande grad – varit beroende av vilken avkastning marken givit. Vidare är det mjukt kuperade agrara landskapet så väsentligt för upplevelsen av den arkitektoniskt välskapta mindre empiregården, att även mindre förändringar skulle riskera att störa det historiska intrycket. Vid den kraftiga renovering som gården genomgick på 1970-talet försvann dock mycket av bebyggelsen ålderdomliga karaktär.

I de underlag som ligger till grund för övervägandena i programskedet, ingick ingen närmare studie av hur hänsynstaganden till kulturlandskapet lämpligen bör ske vid en exploatering inom området. Anledningen till detta är att kommunens kulturmiljöutredning från 1989, inte anger att något behov av landskapsbildsskydd föreligger kring Samset. I kulturmiljöutredningen saknas den analys av såväl stadens som gårdens bebyggelsehistoria som krävs för en fullständig bedömning av Samsets betydelse i detta sammanhang. Vidare har förutsättningarna förändrats sedan utredningen gjordes, dels eftersom antalet väl bevarade kulturmiljöer som representerar samma historiska företeelse idag är färre, dels ifråga om en förändrad hotbild till följd av ett större tryck på nyexploatering i stadens närområden.

Mot denna bakgrund bedömer läns museet att Samset, trots dess brister i fråga om autenticitet och ålderdomlig prägel, har ett betydande värde i ett lokalt bebyggelse- och arkitekturhistoriskt perspektiv.

Figur 19. Skördearbete med självbindare vid Samset 1936. Ernst och Melker Johanssons. Foto ur samma familjs fotosamling. Kopior i Jönköpings läns museum.

Tekniska och administrativa uppgifter

Jönköpings kommuns dnr 2003-0049
Jönköpings läns museums dnr: 220/02
Beställare: HSB Göta
Rapportansvarig: Margareta Olsson
Foto (där ingen annan anges): Margareta Olsson
Län: Jönköpings län
Kommun: Jönköpings kommun
Församling Sofia
Fastighetsbeteckning: Samset 1:1, 1:2, 1:3
Belägenhet: Ekonomiska kartans blad 7D 1j, 7e 1a
Koordinater: X607600, Y1399400
Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv

Referenser

Tryckta källor

- Allvin, J. *Strödda anteckningar angående Jönköpings stad och dess omgifningar med karta*. Jönköping 1839
- Bäckalyckan, Bymarken, Dunkehalla och Skänkeberg, *Kulturhistorisk utredning och bevarandeprogram*, Jönköpings läns museum, rapport nr 22 och Jönköpings kommun, stadsarkitektkontoret 3/87. Jönköping 1989
- Cserholmi Niklas, *Fårad mark – handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Lund 1998
- Gränna, *Kulturhistorisk utredning, Jönköping kommun*. Jönköpings läns museum. Anders Franzén. Jönköping 1997.
- Hofrén Manne. *Herrgårdar och boställen, - en översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650 – 1850, Nordiska museets Handlingar: 6*. Stockholm 1937
- Johannesson, Erik. *Några intressanta ortnamn i Jönköpings stad*. Artikel i Mäster Gudmunds gilles årsbok 1946.
- Jönköpings stads historia*, Del II, III och IV. Jönköping 1918, 1919 resp. 1921
- Jönköpings kommun, Kulturhistorisk utredning, Landsbygden*, Jönköpings läns museum rapport nr 17 och Jönköpings kommun, stadsarkitektkontoret 4/88. Jönköping 1989
- Karlsson, Bo E, *Bebyggelse i Jönköping 1612 –1870. Produktion, rekreation. Småländska kulturbilder 1996*. Jönköping 1996.
- Slott och herresäten i Sverige – Småland, Öland, Gotland*. Malmö 1971
- Svala, Catharina. *Från Ladu-gård till Djur-stall –ekonomibyggnader under 250 år*. Kungl. Skogs- och landbruksakademin. Lund 1993
- Svenska gods och gårdar. D. 26, Småland: Jönköpings län (västra delen) ... : Mo, Västbo och Östbo*. Uddevalla 1943
- Svenska hus –landsbygdens arkitektur –från bondesamhälle till industrialism*. Tomas Hall/Katarina Dunér, red. Lund 1995

Svenskt biografiskt lexikon. Band 24. Stockholm 1982 - 84

Särskild arkeologisk utredning, etapp 1, Samset – inför planerad bostadsbyggnation. Jönköpings läns museum, Ann-Marie Nordman och Pär Connelid. Jönköping 2003

Östra centrum, Kålgårdens och Liljeholmen i Jönköping, Kulturhistorisk utredning och bevarandeprogram, Jönköpings läns museum, rapport nr 20 och Jönköpings kommun, stadsarkitektkontoret 4/86. Jönköping 1989

Otryckta källor

Groll. V. L. vid kungl. kammarkollegiet. Utredning och betänkande angående om Jönköpings stads donationsjorðar. Stockholm 1893. Stadsbyggnadskontorets lantmäteriavdelning.

Prawitz, Gunnar. Utredning om Jönköpings donationsjord. Jönköping 1953. Stadsbyggnadskontorets lantmäteriavdelning.

Fotodokumentation av restaureringsarbeten 1978. Carolus Meisel, Jönköpings läns museums arkiv.

Arkiv

Jönköpings rådhusrätt och magistrat, Domböcker. *Köpbrev och lagfartsprotokoll. Landsarkivet i Vadstena*

Jönköpings läns museums arkiv. Topografiska sockenarkivet, *Jönköpings ytterområde, Samset-Åsen, N Sandsjö s:n, ritning Prinsnäs säter, 1849*
Bildarkiv

Kyrkoarkivet Jönköpings län, Sofia Församling, *Husförhörslängder 1846 - 1920. Landsarkivet i Vadstena*

Lantmäteriet i Jönköpings arkiv. *Ägolängd över Jönköpings stad västra delen, 1725.*

Muntliga uppgifter

Jan Agertz, namnforskare vid Jönköpings läns museums.

Bo E Karlsson, byggnadsantikvarie vid Jönköpings läns museums. Uppgifter om stadsbyggmästare Anders Berntsson.

Kartunderlag

Jönköpings stads ägor, västra delen 1674. Upprättad av Peder Dunker. Karta med beskrivning. Lantmäteriet i Jönköping samt renovation i Krigsarkivet.

Karta över stadens ägor 1701. Peder Dunker. Lantmäteriet i Jönköping

Karta över Järstorps socken 1718. Lantmäteriet i Jönköping

Karta över västra delen av Jönköpings stads ägor. Upprättad år 1819 av Jonathan Montelin. Karta med beskrivning. Lantmäteriet i Jönköping

Karta över staden Jönköping med därtill lydande ägor. Upprättad av Gusaf Lunggren 1854-55.

Ekonomiska kartans blad 7D1J. Rikets allmänna kartverk 1954. Skala 1:10 000

Ekonomiska kartans blad 7D1J. Rikets allmänna kartverk 19 nytryck 1989. Skala 1:10 000